

С. Краснолюдська

СУБ'ЄКТНІСТЬ ІСЛАМУ У СВІТОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Аналізуючи роль та місце ісламу у світових соціально-політичних процесах варто зауважити, що поява ісламу як самостійного геополітичного гравця на міжнародній арені пов'язана, перш за все, із його «приспосованням» до процесів глобалізації, а також усвідомленням сировинної залежності Західного світу від країн ісламу, де знаходяться найбільші запаси енергоресурсів світу. Тому ми маємо за мету у статті розглянути такі питання як: історичні передумови та процес становлення ісламу як суб'єкта міжнародних відносин у другій половині ХХ століття; методи впливу ісламу на світові політичні процеси; чинники посилення ролі ісламу у політичному житті мусульманських країн.

Розпочинаючи розгляд історичних передумов становлення ісламу як суб'єкта міжнародних відносин варто зауважити, що в останні десятиліття ХХ ст. розпочався процес розбудови та становлення нової системи міжнародних відносин. Це в першу чергу пов'язано з процесами тотальної глобалізації, що охопили всі сфери життєдіяльності людини, і, особливо сферу міжнародних відносин. На арену міжнародних відносин вийшло цілий ряд нових акторів, зокрема: транснаціональні корпорації, радикальні рухи та їх очільники, лідери думок, а також ряд неурядових спеціалізованих організацій і т. п.

Через історичні причини, країни ісламу (до них зазвичай відносять держав-членів Організації Ісламська конференція) не брали участі в процесі формування основних контурів системи міжнародних відносин, формування якої розпочалося після Першої світової війни. Єдиною великою державою, яка могла б претендувати на певну роль в цьому процесі як представниця мусульманського

світу, була Оттоманська імперія, але вона після Першої світової війни припинила своє існування.

На думку багатьох дослідників, вирішальне значення у витісненні ісламу з сфери політики в новітній час мали цілеспрямовані дії колоніальних властей, а також вплив західної політичної культури у мусульманському світі. Як відзначає один з авторитетних дослідників ісламу П. Дж. Ватікіотіс «протягом останніх 150 років іслам як релігія і закон безжально і послідовно викорінювався у веденні державних справ, економіки і міжнародних відносин»¹.

Хоча в період між Першою і Другою світовими війнами, а також у післявоєнний період мали місце ситуації, коли мусульманська релігія відігравала певну роль в антиколоніальних рухах, а також в регіональних конфліктах, в західній науці аж до кінця 70-х рр. іслам розглядався як чинник значення якого зменшується у формулюванні і реалізації внутрішньої і зовнішньої політики мусульманських держав.

Невисоку оцінку ролі ісламу в міжнародних справах давали аналітики і з ісламського світу. Так, на конференції, присвяченій ісламу і міжнародним відносинам (1963 р., Великобританія), в якій брали участь і учені з мусульманських країн, мовилося про «вельми обмежений вплив ісламу на переваги і поведінку мусульманських держав в міжнародній сфері». Один з доповідачів на конференції — палестинець Фуад ас-Саег — зробив висновок про те, що «іслам не має якого-небудь помітного впливу на мотивацію, планування, ухвалення рішень, а також на мову політиків як нейтральних, так і не нейтральних мусульманських держав»².

Як показав час, і на Заході, і на Сході мала місце недооцінка ступеню впливу ісламу на широкі маси в мусульманських країнах, потенційних можливостей цієї релігії як мобілізуючої і інтегруючої соціальної сили.

Сьогодні ставлення політиків, науковців та журналістів до ісламу корінним чином змінилося. Стало загальноприйнятим твердження, що мусульманська релігія переживає бурхливе відродження (починаючи з 80-х рр. ХХ ст.), що вона вже перетворилася на самостійну політичну силу практично у всіх мусульманських державах і грає дедалі помітнішу, до того ж переважно деструктивну роль і на міжнародній арені.

Насправді посилення ролі ісламу («ісламське пробудження», як вважають за краще називати цей процес у мусульманському світі) в політичному житті багатьох країн мусульманського світу,

починаючи приблизно з середини 60-х рр., тобто задовго до революції в Ірані, було обумовлено цілим рядом чинників локального, регіонального і загальносвітового масштабу, серед яких можна виділити наступні:

— очевидні ознаки кризи як західної, так і радянської моделі розвитку, на які орієнтувалася політична еліта в більшості мусульманських держав. Ця криза виявилася в революційних подіях кінця 60-х рр. в Західній Європі, в «Празькій весні» 1968 р. і введенням радянських військ, а також в неефективності програм прискореної модернізації суспільства згідно західного або радянського зразків у багатьох мусульманських країнах;

— поразка арабських країн у війні з Ізраїлем у червні 1967 р., яка підірвала вплив націоналістичних (світських) ідеологій, зокрема насеризму і баасизму, в широких масах населення мусульманських країн, яке почало звертатися до ісламу у пошуках відповіді на актуальні питання сучасності;

— невдача міждержавних об'єднувачих проектів у мусульманському світі на національній основі (арабська єдність, магрибська інтеграція і ін.) перед лицем наростаючих інтеграційних процесів на Заході;

— значна фінансова потужність і певний політичний вплив, які отримали в зоні розповсюдження ісламу Саудівська Аравія, Кувейт, Лівія і деякі інші мусульманські держави, що дотримуються курсу на ісламську солідарність і активно допомагають рухам ісламізму в різних країнах³.

Разом з тим перемога революції під ісламськими гаслами в Ірані і встановлення режиму, при якому влада опинилася в руках мусульманського духівництва, будівництво держави за ісламською моделлю, конфронтація нового іранського режиму з США і проголошення ним курсу в зовнішній політиці на формування «ісламського світоустрою» — все це справило велике враження на широкі маси в інших мусульманських країнах, помітно посилило інтерес до ісламу, особливо серед молоді. У всьому мусульманському світі і навіть за його межами різко зросла активність рухів, що одержали на Заході назву «фундаменталістських» або «інтегрістських». У мусульманських країнах ці рухи, найбільш яскравим прикладом яких в новітній час вважаються організації Хізбулла в Лівані, Ісламський фронт порятунку в Алжирі, Аль-гамаа аль-Ісламія в Єгипті та ін., зазвичай, відносять до «політичного ісламу», а їх учасників називають частіше «ісламістами».

Політизація ісламу відбувалася в різних частинах мусульманського світу неодноразово, будучи обумовленою перш за все внутрішніми соціально-економічними і політичними причинами кожної окремої країни.

Рухів ісламізму багато: від вельми помірних, таких, що хоч і критикують державну владу, але готових йти з нею на компроміс, таких, що беруть участь у владних структурах (у парламенті, навіть в уряді), до екстремістських, таких, що діють у підпіллі і використовують методи терору. Ряд організацій політичного ісламу має досить складну організаційну структуру: у одній і тій же організації можуть бути підрозділи, що використовують мирні, легальні методи роботи, і законспіровані структури, що вдаються до терору.

При всій різноманітності методів і програм рухів ісламізму загальними для них є політична активність і організованість — те, чим вони відрізняються від інших рухів в ісламі⁴.

Прагнення мусульманських держав здійснювати більший вплив на міжнародні справи, а також привнести окремі принципи ісламу у взаємини між державами, поки що малопродуктивні як через об'єктивні закономірності, яким підкоряються загальносвітові процеси, так і унаслідок внутрішніх особливостей мусульманського світу, що є надзвичайно різноманітним.

Мусульманські держави інтегровані в систему міждержавних відносин, що склалася, їх економіки — в світову економіку. Це є однією з причин того, що мусульманські держави, хоч і намагаються створити нові контури міжнародних зв'язків, вплинути на процес формування нового світового порядку, але не відмовляються від роботи в існуючих міжнародних організаціях. Всі мусульманські держави є членами ООН. Навіть ті мусульманські держави, які Захід відносить до держав, що підтримують міжнародний тероризм (Іран, Лівія, Судан).

Ісламська концепція світового порядку виходить з поділу народів світу на дві групи: мусульманська община — «умма» і всі інші люди.

У суннітських радикалів і шиїтів різне розуміння державного устрою, до якого вони прагнуть, а також різний підхід до ісламського світопорядку. Шиїти відкидають монархію, верховним авторитетом в державі для них є імам. Шиїти вважають, що настане день, коли у всьому світі запанує загальна справедливість — загальне людське суспільство імаму Махді. На думку суннітів, ідеальним державним устроєм є такий який існував при пророці

Мухаммаді і перших (праведних) халіфах. У суннітів важливе місце займає ідея халіфату як форми міжнародного устрою мусульманського світу.

З погляду ісламіста-шиїта, країни Заходу є «світом невіри». Багато країн, що традиційно вважалися ісламськими, на сьогоднішній день є «світом війни». Уряди цих країн знаходяться в руках невірних. Класичний випадок такого роду — Алжир і Єгипет. Іран же є «світом Ісламу». З урахуванням того, що найбільш радикальні кола Заходу виділили іслам як основного ворога, а це прирікає мусульман на цивілізаційне, геополітичне і духовне знищення, мусульманин зобов'язаний усвідомлювати себе політиком, для якого небайдужа доля його країни у світовому масштабі. Реальний шлях ісламського політичного руху сьогодні — це опозиція. Ісламська опозиція повинна реально нагадувати про «третю силу» в тому справжньому сенсі цього визначення, в якому воно вперше прозвучало з вуст імама Хомейні, що заявив після ісламської революції в Ірані: «Ми ні Схід, ні Захід»⁵.

Іншими словами, ісламізм — це політичний, а не релігійний рух, оскільки його представники не виступають з ідеями реформування власне релігії як системи догм і обрядів. Вони вимагають зміни місця і ролі релігії в житті суспільства, відкидаючи пануючу ідеологію, політичну практику існуючого режиму і державний устрій як не відповідний нормам мусульманської релігії. Енергія цих рухів направлена на істотні перетворення всієї системи соціально-політичних і економічних відносин в суспільстві, тобто на зміну суспільного устрою, до того ж не лише в рамках окремої взятої мусульманської держави, але і у всьому світі. Йдеться, по суті справи, про створення ісламського світового порядку.

Ісламізм критикує лідерів офіційного ісламу (муфтіїв, алімів, шейхів різних тарикатів) за те, що вони закликають бути покірними владі, що потонула, як вони вважають, в корупції, та ігнорує інтереси народу.

Далеко не всі організації політичного ісламу дотримуються антизахідних позицій, в усякому разі на практиці. Серед них достатньо і таких, які мають контакти із західними спецслужбами, а деякі навіть одержують допомогу від західних держав. Проте для більшості екстремістських організацій ісламізму характерне негативне ставлення до Заходу і до прозахідних режимів в мусульманських країнах. Наприклад, Національний ісламський фронт Судану, організація Хізбулла, Воїнство аллаха в Лівані, єгипетська

Аль-Гамаа аль-Ісламія і ін. заявляють про своє прагнення ліквідувати прозахідно налаштовані режими в Саудівській Аравії, Єгипті та деяких інших близькосхідних країнах. Вони керуються переконанням, що тільки іслам здатний заповнити вакуум, що утворився після краху арабського націоналізму, що надихався Заходом, і інших привнесених ззовні ідеологій. Для ісламізму характерне негативне ставлення до існуючого світопорядку як до дискримінаційного по відношенню до народів і країн «третього світу», у тому числі і до мусульманських⁶.

Рухи ісламізму не можна розглядати як периферійне явище в мусульманському світі. «Утвердження ісламу в сучасному політичному житті мусульманських суспільств, — вважає один з дослідників цього феномена Салем Мансур, — знаменує собою початок нової, більш усвідомленої фази в розвитку ісламу під час тотальної модернізації»⁷.

«Ісламське пробудження» продовжується як широкий релігійно-соціальний рух, що має місце фактично у всіх мусульманських країнах і на міжнародній арені. Ісламізм працює в найрізноманітніших сферах мусульманського суспільства: дитячих садках, школах, університетах, молодіжних таборах, в засобах масової інформації, в економіці (ісламські банки, інвестиційні і страхові компанії, промислові і аграрні підприємства), у сфері соціальних послуг (лікарнях, клініках, добродійних організаціях). Мусульманські студентські асоціації існують в кожній мусульманській країні і в багатьох немусульманських державах, де є значне число мусульманської молоді, наприклад, в США, Франції, Великобританії і ФРН. Ісламізм виховав нове покоління лідерів, прошарок чиновництва, фахівців, військовослужбовців, орієнтованих не на світські, а на ісламські цінності. Представників цього нового покоління можна знайти в Єгипті, Судані, Тунісі, Йорданії, Палестині, Ірані, Кувейті, Саудівській Аравії і Пакистані. Молодіжні рухи є ударною силою організацій ісламізму. В результаті ісламізм, його ідеологія і рухи стали важливою складовою соціально-політичного життя в мусульманських країнах, аж ніяк не маргінальним явищем, обмеженим невеликими радикальними групами або організаціями.

Після кризи в зоні Персидської затоки 1990–1991 рр. і розпаду соціалістичної системи і Радянського Союзу рухи ісламізму вступили в новий етап свого розвитку, що характеризується ширшими масштабами терористичної діяльності, що розповсюдилися

далеко за межі мусульманського світу, активною участю ісламізму в політичних процесах і в конфліктах на постсоціалістичному просторі (колишня Югославія, Таджикистан, Узбекистан, Чечня), більшою агресивністю в боротьбі за владу в країнах свого базування.

Чинником, який істотно звужує можливості рухів ісламізму практично у всіх мусульманських країнах, є перш за все те, що вони допоки не мають достатньої альтернативи існуючим у суспільстві порядкам, проти яких вони виступають, а тому вони не мають й чіткої програми соціальних перетворень у разі приходу до влади.

Тотальне зростання ролі ісламу в суспільному житті і посилення активності рухів ісламізму вагомо впливають на пріоритети у внутрішній та зовнішній політиці навіть тих мусульманських держав, які протягом досить тривалого часу були суто світськими, і де релігія була відокремлена від політики. Реакція політичних еліт більшості цих країн була багатоплановою, часом суперечливою: від спроб використовувати ісламізм в політичній боротьбі до жорстоких репресій, направлених проти найбільш активних учасників організацій ісламізму. У Алжирі (1979, 1997), Бангладеш (1986), Єгипті (1971, 1980), Єменській Арабській республіці (1971) до конституцій вносяться поправки, згідно яких основою законодавства цих держав стає шаріат. У Алжирі, де довгі роки існувала однопартійна система, в 1988 р. було дозволено релігійним партіям брати участь у політичному житті.

Лідери багатьох мусульманських країн стали активніше використовувати ісламську риторичку і символи, підкреслюючи свою прихильність ісламським цінностям, а також надавати велику підтримку ісламським інститутам (школам, університетам, мечетям), уважніше ставитися до виконання таких обрядів, як молитви, піст, паломництво. Під впливом ісламізму повсюдно в мусульманському світі запроваджуються обмеження або заборона продажу алкогольних напоїв, значно збільшився обсяг релігійних програм на радіо і телебаченні.

Певних змін зазнає і зовнішня політика правлячих кіл у мусульманських країнах. У відносинах між мусульманськими країнами, особливо в офіційному листуванні, протокольних заходах, стає обов'язковим використання мусульманської політичної мови, релігійних ритуалів. Позначається це і на поведінці дипломатів мусульманських країн при контактах з представниками немусульманських країн, зокрема, вносяться зміни в дипломатичний протокол, наприклад, в тому що стосується перерв на молитву під

час роботи міжнародних конференцій, подачі спиртних напоїв на офіційних прийомах, вимовляння мусульманином фрази «В ім'я Аллаха милостивого, милосердного» на початку своєї мови і т.д.

Помітно збільшилося число мусульманських держав, лідери яких починають віддавати перевагу (принаймні на словах) «мусульманському колу країн» в своїй зовнішній політиці: більша увага приділяється питанням координації позицій мусульманських держав, наприклад, в ООН, більш позитивно сприймаються ініціативи, направлені на реалізацію ідей ісламської солідарності, активніше починають працювати вже існуючі міжнародні міждержавні організації мусульманських держав, перш за все Організація Ісламська конференція, і виникають нові.

У надрах різних урядових і неурядових структур розробляються «ісламська» теорія міжнародних відносин і «ісламські» концепції світового порядку і міжнародної безпеки, «ісламський» підхід до глобальних і регіональних проблем, концепція «ісламської солідарності і мусульманської єдності», ідея створення «ісламських об'єднаних націй».

Разом з тим, було б перебільшенням стверджувати, що ісламські цінності займають перше місце серед пріоритетів зовнішньої політики всіх мусульманських держав. Наприклад, президент АРЕ Хосні Мубарак, розробляючи пріоритети єгипетської зовнішньої політики, на перше місце поставив національні інтереси Єгипту, на друге місце — інтереси арабських країн і лише на третє місце — інтереси країн мусульманського світу. Те саме можна сказати і про багато інших мусульманських держав. Мабуть, лише в зовнішній політиці Саудівської Аравії, арабських держав зони Персидської затоки, а також Лівії, Ірану, Пакистану, Марокко і деяких інших мусульманських держав можна виділити іслам як порівняно самостійний імператив, хоча вплив мусульманської релігії на зовнішню політику кожної з перерахованих держав має свою специфіку⁸.

Тенденція, що позначилася, до зростання геополітичного значення мусульманського світу — реакція на виклики часу: розпад СРСР і радянського блоку, гегемоністські устремління США як єдиної супердержави, становлення єдиної Європи, виникнення інтеграційних об'єднань в різних регіонах світу, зсув основних суперечностей з площини Схід-Захід в площину Північ-Південь і ін. Підвищена активність деяких мусульманських країн, що безпосередньо межують з країнами постсоціалістичного простору, обумовлена і тим, що зникнення соціалістичної системи і розпад

СРСР супроводжуються перерозподілом зон впливу — процес, в якому ці країни прагнуть взяти участь, оскільки мають тут не лише економічні, але й суто політичні інтереси, пов'язані, зокрема, із спробами нав'язати новим незалежним державам свою модель розвитку, залучити їх в регіональні об'єднання, що формуються, і т.д.⁹

В умовах сучасного світу спроби мусульманських держав налагодити колективні дії на міжнародній арені, апелюючи до релігійної спільності, створити організації держав, об'єднаних загальними завданнями і цілями є продуктивними. На етапі глобальної трансформації системи міжнародних відносин мусульманські держави намагаються виробити свої підходи до неї, у тому числі і з використанням ісламських цінностей.

Процесу реалізації цілей ісламської солідарності перешкоджають невирішеність внутрішніх національних проблем, які не можна вирішити силами лише однієї держави (проблеми палестинців, курдів, белуджів, пуштунів), наявність невирішених територіальних питань. Мусульманський світ є надзвичайно неоднорідним з суто релігійного погляду. Практично у всіх мусульманських країнах є релігійні (немусульманські) меншини, іноді дуже впливові політично і економічно. Релігійна різноманітність накладається на істотні відмінності етнокультурного характеру, історичного досвіду народів країн, складових мусульманського світу, що живить регіональні і місцеві націоналізми (арабський, тюркський, персидський, єгипетський, сирійський і ін.), які знаходять віддзеркалення і в офіційній ідеології.

У мусульманському світі мають місце глибокі суперечності між різними політичними режимами. У кожній мусульманській країні власне ставлення до мусульманської єдності і до форм її реалізації. У мусульманському світі йде процес формування нових «центрів сили».

Все це не може не знаходити віддзеркалення в зовнішній політиці окремих мусульманських держав, істотно ускладнюючи вироблення ними єдиної зовнішньополітичної лінії. Найбільш яскраво це виявляється в нездатності мусульманських держав колективними зусиллями врегулювати регіональні конфлікти в мусульманському світі, а також виробити єдину позицію в тому, що стосується ставлення до палестинської проблеми і до співпраці з Ізраїлем.

Тому навряд чи можна говорити про наявність «ісламської зовнішньої політики» як про цілісну систему цінностей, що визначає, якою повинна бути політика, і про те, що іслам грає таку велику

роль в міжнародних відносинах, як це прийнято думати останнім часом. Разом з тим, при всіх відмінностях і суперечностях у мусульманському світу ісламські цінності мають певне значення в зовнішній політиці всіх мусульманських держав. Проте, ця значущість різна в різних державах і в різні періоди розвитку однієї і тієї ж держави. Є періоди, коли ісламські цінності входять у формування зовнішньої політики тієї або іншої держави, але і в цьому випадку іслам є лише одним з чинників, які приймаються до уваги¹⁰.

У всіх мусульманських країнах, іслам складає частину (наскільки важливу — інше питання) уявлень, сприйняття, позицій і систем цінностей людей, що ухвалюють рішення, які стосуються міжнародних відносин. Правлячі еліти в державах із значним мусульманським населенням при розробці пріоритетів зовнішньої політики, в процесі підготовки, ухвалення і реалізації зовнішньополітичних рішень вимушені враховувати настрої віруючих громадян своїх держав. Ісламські інститути (політичні, дипломатичні, економічні і культурні) також відіграють певну роль в цих процесах. І ця роль тим більше, чим сильніше вплив ісламу в суспільстві.

Підсумовуючи, варто зауважити, що іслам набуває все більше рис полюсу впливу на світові політичні процеси, стає повноправним суб'єктом міжнародних відносин, однак протиріччя, які існують між мусульманськими країнами не дають змоги ісламу виступати як колективному гравцю на міжнародній арені. Лише консолідація дій та інтеграція всіх мусульманських країн до єдиного регіонального об'єднання надасть змогу ісламу стати впливовим актором сучасних міжнародних відносин.

¹ Vatikiotis, P.J. Islamic Resurgence: A critical View. // Islam and Power. Ed. By A / Cudsi and A.E.H. Dessouki. Kroom Helm, L., 1981, p. 172.

² Ломагин Н. А. Введение в теорию международных отношений и анализ внешней политики. — Спб., 2001. С. 5–32.

³ Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. М.: Международные отношения, 2003.

⁴ Валлерстайн Я. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Спб., 2001. С. 188–207, 302–323, 371–387.

⁵ Милославский Г.В. Содержание понятия «исламский фактор» в современных международных отношениях / «Исламский фактор» в международных отношениях в Азии (70-е — первая половина 80-х годов). М.: Наука, 1987. — С. 29–39.

⁶ Игнатенко А.А Самоопределение исламского мира / Ислам и политика. (Взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего

Востока, на Кавказе и в Центральной Азии). М.: ИВ РАН; Крафт+, 2001. С. 9, 11, 16, 17.

⁷ Mansur Salem. The Political Significance for Muslims of the Islamic Revolution in Iran // *The Iranian Journal of International Affairs*, vol. V, No. 2, Summer 1993, p. 433.

⁸ Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. Учебное пособие / Под ред. Н. А. Ломагина. Спб., 2001. — С. 33–70.

⁹ Шахназаров Г. Глобализация и глобалистика — феномен и теория // *Pro et Contra*. 2000. Т. 5 № 4. С. 187.

¹⁰ Наумкин В. Ислам как коллективный игрок? Журнал теории международных отношений и мировой политики «Международные процессы», № 3 Сентябрь — декабрь 2007.